

ИНГЛИС ХӘМ ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛЛЕРИНДЕГІ САЛТ-ДӘСТҮРЛЕР ХӘМ ИСЕНИМ (ЫРЫМ) ЛЕКСИКАСЫНЫҢ ЭТНОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ АНАЛИЗИ

Б.А.Арзиева – педагогика ғилмилері бойынша философия докторы

Әжанияз атындағы Нөкіс мәмлекеттік педагогикалық институты

Таянч сұзлар: танишув, одат, урф-одат, хурофот, никох, мотам, демонология, дунё, хаёт, антропология, этнолингвистика.

Ключевые слова: знакомство, обычай, традиция, суеверие, брак, траур, демонология, мир, жизнь, антропология, этнолингвистика.

Key words: acquaintance, custom, tradition, superstition, marriage, mourning, demonology, peace, life, anthropology, ethnolinguistics.

Хәр қандай халықтың тарихы менен танысуы хәм оны үйрениу алды менен тил аркалы әмелге асырылады, себеби, тилде өтмиш излери, сол қатарда тәбият хәм жәмийәт рауажланыуының хәр түрли басқышлары сақланады. Ол сондай-ақ, өткен әуладлардың идеяларын өзінде сақлайды хәм хәзирги күндеги тилди анализлей отырып, бизиң ата-бабаларымыз қалай жасағанын, дүньяға қандай көз-қараста болғанын билиуимиз мүмкин. Усыған байланысты тил оның ийелерине зәрүр нәрселери аңлатады деп көрсетиу мүмкин. Тилдің бул сыпатлары оны изертлеуде әхмийетли фактор болып табылады. Лексика инсанды қоршап турған дүнья айнасы болып, дүнья көринисин инсан зәрүрликлерине беймәлестиреди.

Анау ямаса мынау тилдің лексикасын анализлей отырып, усы тилден пайдаланатуғын адамлардың мәдениәты хәкқында пикирге ийе болыу мүмкин. Тил усы тил жәмийетине зәрүр болған барлық сөз мәнислерин аңлатыу қуралларына ийе болады. Кейинги онжыллықларда көплеген «шегаралық» билим тараулары пайда болды. «Шегарадағы (тутасқан жердеги) пәнлер» пайда болыуы хәзирги заман илиминің гуманитар бөлими ушын да тәбийи пән бөлимлери ушын да характерли белги болып табылады деп көрсетиу мүмкин. Шегаралық билим тарауларында бир ўақыттың өзінде еки ямаса оннан да көбирек дәстүрий пәнлердің тил хәм тил қураллары қолланылады. Лингвистика хәм этнологияның тутасуы орнында жайласқан деп есаплауға болатуғын этнолингвистиканы усындай пәнлерден бири деуге болады. Бундай изертлеулер көбинесе басқа атамалар астында жасырынады: «антропологиялық лингвистика», «тил хәм мәдениәт», «мәдениәттағы тил». Этнолингвистика – жаңа тарау болып, оның тийкарғы мақсети лексиканы этнолингвистикалық аспектте үйрениу, халықлардың этномәдени тиллик картинасын жаратыудан ибарат. Бундай изертлеулер халықтың социаллық турмысының хәр түрли факторлары менен байланысты спецификалық өзгешеликлерге ийе танысуы салт-дәстүрлери, түрли үрп-әдет хәм ырымларды үйрениу ушын кең мүмкиншиликлер ашып береді (неке, матам, демонология, бу дүнья хәм о дүньядағы өмир хәкқындағы түсиниклер, антропология менен байланысты қәсийетли кітаптар сюжети). Этнолингвистика, яғнай, «тилди инсан сана-сезими, менталитети, күнделикли турмысы, салт-дәстүрлер менен байланысты ис-хәрекетлери, мифологиялық түсиниклери хәм мифологиялық поэзия дәретиушилиги призмасы аркалы үйренетуғын пән» жәрдеминде мәдениәтти үйрениуге комплексли жантасуы әмелге асырылады [4: 5].

Инглис лингвистикалық әдебиятында «этнолингвистика» атамасы кең қолланылмайды деп атап көрсетиледи. Оның орнына «антропологиялық лингвистика» хәм «лингвистикалық антропология» түсиниклери қолланылып, олардан хәр бири өз изертлеу програмасына ийе.

Этнолингвистика тилдің мәдениәт хәм этник жәмийет пенен байланысын, тилдің этник топарлардың

пикирлеу қәбилетин қай дәрежеде қәлиплестириуи хәм олардың ой-пикирлери тилди қай дәрежеде қәлиплестиретуғынын үйренеди. Батыс изертлеушилери Э.Сепир, Ф.Боас, Б.Уорф этнолингвистиканың тийкарын салыушылар болып табылады. Америка лингвисти хәм этнологы Эдуард Сепир бириншилден болып улыўма тил билими мәселелерин Америка индеецлери тили мысалында көрип шықты хәм тиллердің типологиялық классификациясын усынды. Э.Сепир инсанда дүньяға көз-қарас қәлиплесиуине тилдің тәсири хәкқындағы гипотезаны алға сүрди, бул гипотезаны этнолингвистика тийкарын курайды [5:15]. Хинд тиллеринің сеслик курамын анықлау, сөзликлер дүзиу хәм олардың грамматикасын сүүретлеуде де изертлеушилердің дәслепки тиллик көрсетпелеринің «евроорайлық» тийкары менен байланысты қийыншылықлар келип шықты. Сол себепли, инсан тиллеринің универсал қәсийетлерине тийкарланыуы мүмкин болған сүүретлеу этнолингвистикасы өзинің пайда болған ўақтынан баслап хәр түрли типтеги тиллер арасындағы уқаслық хәм айырмашылықларды сәулендирип, олар хәкқындағы мағлыұматларды салыстырмалы формада усыған болар еди. Этнолингвистиканың, инсанның тилди ийелеу қәбилетинің қай дәрежеде туўма хәм универсал болып келиуи, оның қай дәрежеде анық бир мәдений реаллықтың сәуленениуи хәм жүзеге шығуын аңлатыуы хәкқындағы мәселелерге қызығушылық келип шығуы да усының менен түсиндириледі.

Қарақалпақ халқы бай фольклорлық мийрасқа ийе болып, мифология оның ең әхмийетли түрлеринен бири болып табылады. Қарақалпақ салт-дәстүрлери келтирилетуғын мифологиялық фольклорда космогоник әпсаналар хәм олардағы әйемги түркий халықлардың диний исенимлери, үрп-әдетлери, түсиниклеринің курамалы системасын көрсететуғын образлар менен байланысты сюжетлер биринши орында турады. Бундай халық дәретиушилиги түрине тийисли лексиканы иерархиялық дүзилiske тийкарланған еки үлкен топарға ажыратуы мүмкин:[1:14].

- биринши топарға унамлы образлар, яғнай, қудайлар, ярым қудайлар хәм қәсийетли перилер атлары жатады;

- екінши топар жинлер, дәүперилер, шайтанлар хәм әрўақлар атларын өз ишине алады. Олар негативлик функция атқарады хәм сол себепли унамсыз образлар саналады.

Төмендеги мифологиялық мазмунға ийе сөзлер қарақалпақ тилиндеги «Исеним» номинатив майдан компонентлери болып табылады: *әждарха, шайтан, жин, пери, жылан, Семурқ, хәм т.б.*

Халық дәретиушилиги мистикалық символика хәм мифологиялық образлар менен толықтырылған бир қатар сюжетлерге ийе болып, олардың жәрдеминде ата-бабаларымыз өзлеринің мифологиялық, диний, ал айырым ўақытлары, хәтте философиялық көз-қарасларын билдирген. Бүгинги күнде әдебий жанрда да, сөйлесиу жанрында да қолланылатуғын ең көп

тарқалған мифологиялық түсиниклерден тек айырым-айырымлары көріп шығылған.

Исеним хэм дәстүрлер лексикасы жәмийеттин этнолингвистикалық сана-сезими қәлиплесіуі ушын зәрур болған хәр түрлі этномәдений мағлыұматларды өз ишине алады. Бул мақалада этномәдений мағлыұматлардың экспликаторлары функциясын изертленип атырған тематикалық топарда берілген исеним хэм салт-дәстүрлер лексикасы категориялары атқарады. Исенимди миллий ырымлар хэм дәстүрлер элементи сыпатында маркировкалайтуғын категориялар өз семантикасында этно хэм лингвомәдений характердеги кесилисіуіш мәнислерге ийе болады.

Диний исеним айрықша ырым хэм дәстүрлер түрлері арқалы көрсетілген болып, олар тек белгили бир функционаллық мақсет емес, ал берілген атамалардың лексикалық көлеми анаў ямаса мынаў халықтың қандай миллетке тийислиги хэм қандай динге исениуін көрсететуғын семантикалық маркерлерге ийелиги менен байланыслы семантикалық өзине тән өзгешеликке ийе болады.

«Belief – исеним» лексемасының лексикалық хэм семантикалық талланыуы; англис тилинде *belief* – *исеним* лексемасы Британия миллий корпусы хэм англис тили сөзликлеріндегі мағлыұматлар бойынша комплексли таллаўға (анализге) тартылады.

Инглис-рус тиллери сөзлигинде [6:58] төмендегі анықлама келтирилген: *belief* [bɪˈliːf] 1) *вера; доверие*. 2) *мнение, убеждение*. 3) *вера, верование* Syn. *faith, trust, belief, confidence, credence, credit*.

Оксфорд англис тилинің түсіндірме сөзлигинде төмендегі анықлама келтирилген: *belief* – a strong feeling that something or somebody exists or is true; confidence that smth. /sb. is good or right; something that you believe, especially as part of your religion: religious/political beliefs. Syn: *conviction confidence persuasion trust credit urgings exhortations faith creed confession religion opinion notion mind convincing*. Антонимлер: *disbelief unbelief atheism distrust lack of faith integrity*.

(Исеним – бул күшли сезим болып, ол инсанның биреуіге ямаса бир нәрсеге хақықый исенимин (әсиресе диний) билдиреди.

Екинші мәніси бойынша *belief* сөзи исениу фәйили сыпатында аударылып, *исенимли болыу, исениу* дегенди билдиреди.

Анализ көрсеткеніндей, «*belief*» лексемасы хәр түрлі тийкаргы мифологиялық хэм диний аспектлері сәулелендиреди, бул аспектлер сондай-ақ, англис тилине тән «әлемнің тиллик картинасында» «исеним» түсинигин вербалластыратуғын номинативлик бирликлерде де өз сәулелениуін табады.

Солай етип, бул лексема төмендегі дүзиліске хэм синонимлерге ийе екені анықланды: англис тилиндегі тийкаргы (негизги) сөз *belief* – *исеним*; синонимлері: *trust –исениушлик; faith – исениушлик, исеним; religion – дин, confidence – исеним; conviction – исениушлик, persuasion – исениушлик, creed – динге сыйыныу, exhortations – исениушлик*.

Belief – исеним – бул билим хэм исениушлик; бул саналы хэм санасыз түрде исениу (интуитив исеним). Сана-сезим феномени сыпатында исеним алдыннан ис жүзінде ямаса логикалық тексеріусіз, белгили бир пикирлер ямаса хәрекетлерди (мақсетке муўапық, қәдірли, әдил хам т.б.) пикирлер сыпатында қабыл етиу ямаса қабыл етпеу (исенбеушлик жағдайында) менен байланыслы идеялық, дүньяға көзқарас позициясы ўазыйпасын атқарады. Бундай сана-сезим акти ушын дәлил талап етпейтуғын ишки субъектив исениушлик тийкар бола алады.

Барлық исеним хэм ырымлар түрліше түсіндірілетуғыны, хәр түрлі мәніслерге ийелиги хэм

түрліше интерпретацияланыуына қарамастан олар улыуа социомәдений белгилерге ийе болады. Олардың әхмийетин хэм информацияға байлығын бийкарлауға болмайды, себеби олар мәдениятлар аралық коммуникацияны түсиниу хэм табыслы әмелге асыру, сондай-ақ, шет тилин үйрениу хэм оның мәденияты менен танысыуға үлкен жәрдем береді. Халық ырымлары хэм үрп-әдетлері, халық ауызеки дәретіушилигинің ең ески жанрларынан бири болып, тил ийелеринің турмысы, мәдениятын, соның менен бирге инсан болмысы тәбиятын сәулелендиреди.

Халық ырымлары — өз-өзинен қәлиплескен фольклор жанры болып, тилде тыйым салыу, рухсат етиу, ескертиу, мәсләхәт бериу, кеңес бериу хэм т.б. ларды аңлатыушы тил кураллары сыпатында қолланылыу өзгешеликлерин көрсетеди.

Ырымлар белгили бир жағдайлар интерпретациясы сыяқлы сыпатланыуы, семантикасы бойынша түрліше хэм түрлі топарларға бөлінген кең көлемли сөйлемлер қатламын курайды.

Бизің қарақалпақ хэм англис тиллеріндегі салт-дәстүрлер хэм ырымларды салыстырмалы анализлеуиміз көрсетіуінше, изертленип атырған материал белгили бир микросистема болып, салыстырылып атырған тиллердегі аз санлы салт-дәстүрлер хэм исенимлер семантикалық дүзилисі хэм лексикалық курамы жағынан толық сәйкес келеді. Бул жағдай реал өмирдің тәбияты бойынша хәр түрлі бөлеклеринің бир-бирине сәйкеслигинен дерек береді хэм соның менен бир қатарда англис хэм қарақалпақ мәдениятларының фундаменталлық өзгешеликлерінде сәйкес сәулелениуін табады. Ырымлар үрп-әдетлер, дәстүрлер, пал ашыу, түс жорыулар, сондай-ақ, илахий күшлер жәрдеминде өтиништиң орынланыуына үмит етиу, келешекти болжау хэм оған таяр болыу арқалы келип шығады.

Халық ырымлары хэм исенимлерінде алдын-ала болжаудың тийкаргы грамматикалық мәніслері, олардың улыұмалығы хэм уқсаслығы арасындағы өз-ара катнас хәр түрлі болыуы мүмкин. Пал ашыу, алдыннан болжау, шамалап айтыу семантикасы базалық, тийкаргы, барлық ырым типлерине теңдей тән болады. Бул семантика сыртқы, анық, ишки хэм айқын, жасырын хэм болжалған болыуы мүмкин. Бундай семантиканың күнделиклы турмыс предметлерінде аңлатылыуы дәрежеси сезилерли дәрежеде парықланады.

Қарақалпақ мәденияты англис мәдениятынан әдеуір парықланыуына, мәмлекетлердің түрліше тарийхый жол басып өткенлигине қарамай көплеген ырымлар хэм исенимлер уқсас болып келеді. Көбинен-көп булар пүткил дүнья жүзи халықлары арасында кең тарқалған ырымлар, мәселен, бахытлы хэм бахытсыз цифрлар, айна хэм хаўа-райы шәраятлары менен байланыслы хэм хайўанлар менен байланыслы айырым ырымлар.

Бизің ата-бабаларымыз тәрәпинен ислеп шығылған, ана тилимиз қәлиплесіуінде өзине тәнликтің ең қәдимги дәлили болған тийкаргы тил байлығымыз өз курамында көплеген басқа халықлар тиллерине тийисли сөзлерге ийе болып, бул сөзлер күнделиклы турмыста бизге жийи гезлеседи.

Өткерілген изертлеу тийкарында, бүгинги күнде үлкен әхмийетке ийе «әлемнің тиллик картинасы» ның бир бөлеги анықланды, ол инсан өмирінде әхмийетли роль ойнайтуғын хэм түрлі тиллердің миллий хэм мәдений көп түрлилиги тастыйықлайтуғын үрп-әдетлер, ырым хэм исенимлер менен байланыслы. Олар арқалы тилде бекитилген дүнья хақындағы өзине тән миллий түсиниклер көринис береді. Белгили бир тил мәдениятына тийисли салт-дәстүрлер хэм исенимлер хақында түсиникке ийе болыу оғада әхмийетли,

себеби оларды билиў усы мәдениятлардың ўәкиллери мүмкин.
арасында байланыс орнатылыўына көмеклесийи

Әдебиятлар

1. Абдиев А. Каракалпак ырымлары. –Нөкис: 2014, 48-б.
2. Герд А.С Введение в этнолингвистику. СПб.: Изд-во С. Петерб. ун-та, 2001. –С. 488.
3. Муродов О. Джин в традиционных народных представлениях. История и этнография народов Средней Азии: сб. (Памяти Н.Н. Ершова) статей; – Душанбе: «Дониш», 1981. – С. 141-150.
4. Перехвальская Е.В. Этнолингвистика: учебник для академического бакалавриата. -М.: «Юрайт» 2015. –С.337.
5. Сепир Э. Язык: Введение в изучение речи.– М-Л.: 1994. –С. 223.
6. Hornby A. S. Oxford Advanced Learners Dictionary - 7th edition Cambridge International Dictionary of English электронные ресурсы: «Мультиплекс 2.0 (Русско-англо-русский), 2005.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада Инглиз ва Қорақалпоқ тилларидаги дастурлар ва ишонш лексикасининг этнолингвистик тахлили, этнолингвистика тушунчаси, этномаданий маълумотларнинг келиб чиқиши, Велиеф – ишонш лексемасининг лексик ва семантик тахлили, Инглиз тилидаги белиеф лексемасининг луғатлардаги маъноларининг тахлили ҳақида кўрсатилган.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассмотрены этнолингвистический анализ английской и каракалпакской традиции, лексика веры, концепции этнолингвистики, происхождение этнокультурной информации, лексико-семантический анализ лексемы вера, анализ значений лексемы вера в словарях английского языка.

SUMMARY. This article deals with the ethno linguistic analysis of the English and Karakalpak traditions, the meaning of the word of Belief, the concept of ethno linguistics, the origin of ethno cultural information, the lexico-semantic analysis of the lexeme Belief, and the analysis of the meanings of the lexeme of Belief in English dictionaries.

PROBABILITY IN THE MODALITY CATEGORY OF THE ENGLISH AND KARAKALPAK LANGUAGES

M.B.Bayimbetova – a trainee-teacher

Nukus state pedagogical institute named after Ajiniyaz

Tayanch so‘zlar: modallik kategoriyasi, modal so‘zlar, modal bo‘laklar, epistemik modallik, shaxslararo munosabat, daraja, imkoniyat, til birligi.

Ключевые слова: категория модальности, модальные слова, модальные частицы, эпистемическая модальность, межличностная функция, степень, возможность, языковая единица.

Key words: category of modality, modal words, modal particles, epistemic modality, interpersonal function, degree, possibility, language unit.

The modality is quite a broad category in English. In addition, it should be noted that modal verbs are used in English more often than in Karakalpak, due to the fact that some of their meanings can be translated into Karakalpak only with the help of modal verbs.

Modality refers to opinion or judgment of the speaker on the content and speech function of the clause. This article is concerned with the interpersonal function of language in terms of modality. *The interpersonal function* means that language is used to enable the speaker to participate in communicative acts with other people, to take on roles and to express and misunderstand feelings, attitude and judgments. In the English language, modal verbs are allocated to a special group, characterized by the presence of features that belong only to verbs with modal meaning. Modal verbs reflect many shades of meaning, namely: possibility and impossibility, necessity and obligation, probability, doubt, certainty, desirability, permission and prohibition.”

Probability. Thompson [1: 57] notes that probability is how likely it is to be true. It means that how the sentence is equivalent to either *yes* or *no*, for instance, *maybe yes* or *maybe no*, with different degree of likelihood attached. Some of the basic points of probability scale are: *possible* - *probable* - *certain*. That scale confirms that *possible* is lower than *probable*, and *probable* is again lower than *certain*. It means that *certain* is more convincing than *probable* and *possible*.

Probability can be expressed in three ways: finite modal operator, modal adjunct, and the combination of both finite modal operator and modal adjunct.

1. Probability which is expressed by finite modal operator.

- a. This guy *may* be a new comer. (Probability)
- b. He *might* join in our class. (Doubt)
- c. He *must* be from the same department. (Certainty)

2. Probability which is expressed by using modal adjunct:

- a. He is *possibly* a migration student. (Uncertainty)

- b. He *probably* joins us in this department. (Probability)
 - c. He is *certainly* from the same department. (Certainty)
3. Probability which is expressed by using both finite modal operator and modal

- adjunct:
- a. The doomsday *will possibly* come in 2012. (Possibility)
 - b. The doomsday *will probably* come next year. (Probability)
 - c. The doomsday *will certainly* come on Friday. (Certainty)

Epistemic Modality. Epistemic was derived from the Greek word *epistēmē* ‘knowledge’. Thus, epistemic modality is related to a speaker’s knowledge on the proposition. As Palmer indicates “any modal system that indicates the degree of commitment by the speaker to what he says” [2:51]. The degree of certainty on the knowledge of a proposition may fall under several grades: certain, probable and possible. So, epistemic modality may be defined as the use of modality which is based on the speaker’s evaluation and judgment in relation to the degree of confidence of the knowledge on a proposition. Epistemic modality functions to comment on and evaluate an interpretation of reality in carrying out speech functions. So, it refers to the way speakers communicate their doubts, certainties, and guesses (their modes of knowing). More technically, epistemic modality is defined as the linguistic expression of an evaluation of the chances that a certain hypothetical state of affairs under consideration or some aspect of it will occur, is occurring, or has occurred in a possible world which serves as the universe of interpretation for the evaluation process.

The meanings of epistemic modality are classified on the basis of the degree of certainty; thus they may be differentiated into: certainty, probability, and possibility [3: 428].

1. Epistemic Certainty

Epistemic certainty conveys the highest degree of confidence based on the speaker’s knowledge on the